

УДК 911.3

СУЧАСНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

В. Тодоров

кандидат географічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У статті розглянуто сучасні суспільні передумови розвитку етногеографічних досліджень в Україні. Проаналізовано роль етнічного чинника в питаннях державної регіональної політики, ефективної адміністративно-територіальної реформи та збереження матеріальної і духовної культури населення.

Ключові слова: етнічна географія, державна регіональна політика, адміністративно-територіальна реформа, класифікація територіальних одиниць для статистики, етнонаціональні меншини.

Сучасний етап суспільного розвитку України характеризується збільшенням ролі етнографічної (етнічної) складової в життєдіяльності населення. Ця сфера викликає інтерес у представників багатьох наук. Так, етнополітичні особливості життєдіяльності населення є предметом політології, етнокультурні та етнопсихологічні особливості – культурології та психології, а специфіка етногенезу спільнот – предмет історії тощо. Суспільна географія має найбільш широку теоретико-методологічну та методичну базу для аналізу всіх компонентів життєдіяльності людства. Саме на базі цієї науки мають проводитися комплексні міждисциплінарні дослідження етнонаціонального середовища.

Формування та розвиток різних напрямів наукових досліджень – процес еволюційний. Зміна теоретико-методологічних та методичних підходів відображає динаміку суспільних запитів. Це може проходити як шляхом повної відмови від парадигми, що переважала раніше, так і шляхом її модернізації. Відзначимо, що після здобуття Україною незалежності на зміну аналізу особливостей формування єдиної етнонаціональної спільноти «радянський народ» прийшли дослідження різних компонентів життєдіяльності титульної нації молодій державі. Поки що значно менша увага приділяється етнонаціональним меншинам, особливостям життєдіяльності населення поліетнічних регіонів, у тому числі їх духовним та етнопсихологічним ознакам. У колишньому Радянському Союзі аналіз процесів формування та розвитку етнічних груп мав формальний характер і був спрямований на обґрунтування офіційної позиції керівних органів держави з цього питання. Це зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета статті полягає у виявленні специфіки сучасних передумов розвитку етнічної географії в Україні.

На початку XXI ст. етногеографічні проблеми вперше стикувалися з державною регіональною політикою, яка офіційно проголошена в Україні у 2001 р. До цього часу географія населення мала довільну прив'язку до території – від окремого поселення до країни в цілому. Вітчизняним наближенням до регіональної політики були адміністративно-територіальні одиниці – області, райони, міста. Відтепер ситуація докорінно змінилася, а саме:

1) результати досліджень етногеографії повинні стати об'єктивною основою регіоналізації країни за європейськими нормами (NUTS-II – базові регіони), яку необхідно офіційно затвердити на законодавчому рівні;

2) проблеми етнонаціонального розвитку повинні визначатися і розв'язуватися у контексті регіональної та етнонаціональної політики.

Виникає необхідність формування на базі етногеографії, як напряму географії населення, нового міждисциплінарного наукового напряму, який буде досліджувати

передумови, сучасні особливості та перспективи розвитку етнонаціонального середовища життєдіяльності у контексті державної та регіональної етнонаціональної політики.

У контексті сучасних вимог суспільства звернемося до Конституції України, в якій сформульовані принципи адміністративно-територіального устрою (АТУ). Зокрема, там задекларовано забезпечення єдності та цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, збалансований соціально-економічний розвиток регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій, надання органам місцевого самоврядування достатніх повноважень та ресурсів для організації якісних та доступних послуг, створення умов для появи нових осередків економічного зростання територій.

Таким чином, приблизно визначено роль етнонаціонального чинника стосовно питання проведення державної регіональної політики, що розглядається як система заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності.

У статті 4 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» зазначається, що при ухваленні рішень стосовно добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади [1].

В умовах пошуку оптимальної моделі виходу України з кризової ситуації актуалізується проблема реалізації конструктивної регіональної політики. Базові положення державної регіональної політики та проблеми щодо її реалізації зазначені в Указі Президента України «Про концепцію державної регіональної політики» (№ 341/2001) та Постанові Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування» (№ 939-IV). Мова йде, насамперед, про необхідність децентралізації влади, матеріального, фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення, її функціонування на місцевому рівні. Децентралізація не зробить кардинального впливу на якість життя населення без істотного покращення якості послуг, що надаються органами місцевого самоврядування.

Державна регіональна політика тісно пов'язана із здійсненням адміністративної та територіальної реформ і є складовою частиною національної стратегії соціально-економічного розвитку України. Зміна характеру суспільних відносин мала величезний вплив на трансформацію соціально-економічної, суспільно-політичної, етнокультурної, духовної та психологічної життєдіяльності населення. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема вдосконалення адміністративно-територіального устрою, упорядкування території з управлінським принципом. Реформування механізмів управління регіональним розвитком повинно супроводжуватися встановленням нової якості балансу загальнодержавних інтересів.

Україна – молода держава, в якій разом з титульним етносом проживають представники інших народів. З часів проголошення незалежності почалося формування правової бази регулювання міжетнічних відносин. До числа базових нормативних документів, що регламентують життєдіяльність етнонаціональних меншин, відноситься Конституція України (1996), Декларація прав національностей (1991), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992), Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи, про захист національних меншин» (1997), Закон України «Про об'єднання громадян» (1992), Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), Закон України «Про мови в Українській РСР» із змінами і доповненнями,

внесеними Законом України від 28 лютого 1995 р., основи законодавства України про культуру тощо.

Після проголошення незалежності України етномовна ситуація в державі значною мірою визначалася низькою часткою етнопонаціональних меншин, які володіють державною мовою. Зауважимо, що за два останні десятиліття цей показник незначними темпами поступово збільшився. Основна причина даної ситуації полягає у відсутності, особливо в ареалах їх компактного розселення, носіїв мови титульної нації. «Русифікація» за часів СРСР передбачала переселення в міста компактного розселення представників етнопонаціональних спільнот носіїв російської мови з Центральної частини Російської Федерації.

У Конституції України, норми якої мають пряму дію, відображено положення про те, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [2, ст. 11]. Держава визнає рівноправність усіх громадян України, незалежно від їх етнопонаціональної приналежності і гарантує всім спільнотам рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи.

У 3-й статті Закону України «Про національні меншини в Україні» розкрито змістовну сторону терміну «національні меншини»: до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. У цьому Законі закріплено право національних меншин на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, яка не суперечить чинному законодавству [3, ст. 6].

Національно-культурна автономія є універсальною моделлю захисту прав меншин, яка заснована на персональному принципі. Вона передбачає реалізацію прав людських спільнот за принципом етнічної приналежності незалежно від місця проживання. Національно-культурна автономія, в основу якої покладено право людини на вільну самоідентифікацію, визначається різноманітними можливими формами і реалізується через самоорганізацію і громадську ініціативу окремих членів етнічних груп. На практиці це означає утворення громад (земляцтв), які займаються відродженням і розвитком мови, матеріальної і духовної культури, етнічних традицій. При цьому їх діяльність не повинна завдавати шкоди інтересам інших спільнот.

Специфічним типом національно-культурної автономії є національно-персональна автономія. Впровадження національно-персональної форми (національний союз) самоідентифікації передбачає паралельно створення державними органами влади етнічних екстериторіальних структур управління. Фінансовою базою функціонування даних структур має стати самооподаткування на користь нових екстериторіальних утворень і виділення пропорційно переліку спільноти коштів з державного та місцевих бюджетів [4, с. 178]. В умовах сучасної кризи самооподаткування значно погіршить умови життєдіяльності населення.

Найбільша активізація культурного життя в різних регіонах України відбувається, насамперед, за рахунок розгортання роботи національно-культурних товариств та організацій, яка відбувалась в кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Пошук оптимальних моделей регулювання взаємодії етнопонаціональних культур ускладнюється відсутністю нормативно-правової бази функціонування національно-культурних автономій, як форми екстериторіальної організації етнічних груп.

Нормативна база у сфері етнопонаціональної політики, яка створена в Україні, є, за оцінками експертів, однією з найбільш прогресивних в Європі, проте все ж таки потребує

подальшої розробки. Зокрема, необхідний нормативно-правовий акт, який би регламентував процес створення та діяльності національно-культурних автономій.

Україна успадкувала від СРСР специфічний АТУ з численними суперечностями та недоліками. Він є продуктом централізованої соціально-економічної та суспільно-політичної системи, від пережитків якої наша країна пробує відійти вже практично чверть століття. Однак, для того, щоб повністю перейти до нової моделі державотворення необхідно зокрема модифікувати сучасний АТУ з урахуванням історико-географічних особливостей розвитку поселень та регіонів, вимог Європейського Союзу до принципів та методики формування АТУ. Необхідність врахування комплексу інших чинників, обумовлено бажанням України вступити до цієї організації.

На сучасному етапі суспільного розвитку паралельно з процесами глобалізації відбувається регіоналізація. Вона особливо актуальна для країн, які нещодавно увійшли до складу Європейського Союзу, або лише задекларували відповідне бажання. Європейська інтеграція вимагає від країн-членів Європейського Союзу вироблення спільних підходів до регіонального розвитку, застосування відповідних механізмів, формування та реалізації регіональної політики на загальноєвропейському та національному рівнях.

У контексті європейської інтеграції регіоналізація – це, насамперед, наявність адміністративно-територіальних структур різних таксономічних рівнів зі своїми етнічними, політичними, соціальними, економічними та іншими відмінностями. Досвід країн-членів ЄС показує, що найбільш ефективними адміністративно-територіальними утвореннями є ті, що були сформовані з урахуванням історико-географічної траєкторії (генетичний підхід), яку пройшов регіон.

Історично в Європі простежуються два підходи до регіоналізації:

- вертикальна інтеграція, яка передбачає взаємодію в системі «Європейський Союз – національна держава – регіони» (Європа інституції);
- горизонтальна інтеграція – інтенсифікація транскордонного співробітництва за умов стимулювання з боку єв्रोstruktur та відповідних фондів.

Перевага концепції «Європа регіонів» полягає в швидкому економічному зростанні завдяки наданню конкурентних переваг фірмам, що працюють в транскордонних регіонах, та досягненню синергетичного ефекту завдяки гармонізації відносин в соціально-культурній сфері.

Створення Комітету регіонів як дорадчого органу на рівні ЄС, прийняття Європарламентом Хартії регіоналізму та Європейської хартії місцевого самоврядування є проявом того, що регіональні структури відіграють найважливу роль у формуванні та реалізації спільної європейської політики.

Перспектива розвитку сучасних суспільних комплексів значною мірою зумовлена особливостями інтеграції населення в системи розселення. У вітчизняному містобудуванні таксономія систем розселення жорстко прив'язана до адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни. Встановлено системи розселення, що відповідають різним територіальним рівням адміністративного поділу країни – національна (загальнодержавна), регіональна (обласна), міжрайонна, районна, локальна система розселення.

Початкове розселення надалі набувало ознак самоорганізації і розглядалось як процес розселення, що має свої передумови і чинники, динаміку і загальні тенденції розвитку, стадії та етапи еволюції.

Досвід країн Центральної та Східної Європи засвідчує взаємопов'язаність регіоналізації країн з їх адміністративно-територіальною реформою. На офіційному рівні проблема нового АТУ України сформована у 2000 р., коли було створено державну комісію з питань АТУ країни. Одним із завдань нового АТУ є узгодження схеми регіоналізації України з її адміністративно-територіальним поділом.

Для набуття перспектив входження до ЄС Україна має адаптувати адміністративні одиниці до вимог NUTS (Nomenclature of territorial units for statistics – класифікація територіальних одиниць для статистики), яка була створена постановою Європарламенту № 1059/2003 від 26 травня 2003 р. для покращення збору, обробки та публікації узгоджених статистичних даних в країнах Європейського Союзу. Співставні за розмірами та чисельністю населення географічні райони краще відповідають вимогам об'єднаної Європи до регіональної політики. Відзначимо, що вказані вимоги передбачають використання неадміністративних одиниць, які відображають економічні, соціальні, історичні, культурні, географічні або екологічні умови.

NUTS є ієрархічною структурою, яка передбачає поділ держави на три рівні: NUTS 1, NUTS 2 та NUTS 3. У територіальному аспекті зростання відбувається від NUTS 3 до NUTS 1. Рівень NUTS 1 – це суб'єкти федерації, автономні утворення, великі регіони. Другий рівень NUTS – провінції, департаменти, округи. Третій рівень NUTS – графства, префектури, адміністративні райони.

Нові територіальні одиниці базуються на існуючих адміністративних одиницях в країнах. Таким чином, нова адміністративна одиниця є географічним районом, для якого адміністративний орган уповноважений приймати стратегічні або адміністративні рішення, у відповідності до правової та інституціональної основи відповідної держави.

Існують критерії розподілу територіальних одиниць до рівнів NUTS. Так, NUTS 1 має нараховувати від 3 до 7 млн. мешканців, NUTS 2 – від 800 тис. до 3 млн., NUTS 3 – від 150 до 800 тис. людей.

Генетична історико-географічна система розселення на противагу чинній адміністративно-територіальній безпосередньо пов'язана з державною регіональною політикою, яка перебуває нині у стадії активного формування. На даний час регіональну політику ще розробляють за адміністративно-територіальним розподілом (АРК, області, окремі міста). Такий підхід не відповідає європейським базовим регіонам NUTS-II, рекомендованим Україні. На порядку денному офіційна (затверджена законом) регіоналізація країни та відповідна адміністративно-територіальна реформа. Це обов'язкові умови входження України до європейської спільноти. Зауважимо, що майбутні регіони відображають генетичну основу для систематики розселення країни. Аналіз розселення населення у даному дослідженні має на меті актуалізацію його історико-географічних (генетичних) аспектів. Перехід від чинної адміністративно-територіальної систематики розселення до генетичної має спиратися на поглиблений аналіз сучасної територіальної організації населення та її історико-географічні засади [5, с. 248].

Головне питання стосується генетичних особливостей процесів розселення, урахування у визначенні форм територіальної організації населення, зокрема, у виділенні систем розселення. Відповідь неоднозначна, дискусійна і складна. З одного боку, у геодемографічних дослідженнях генетичний підхід до вивчення процесів розселення та господарського освоєння території є загальновизнаним і за окремими напрямками достатньо розробленим. З іншого – генетичні ознаки розселення жодною мірою не враховані у чинній систематиці розселення. Таким чином, системи розселення мають чітку адміністративну прив'язку до сучасного АТУ і це виступає єдиною ознакою для їх визначення.

Отже, у сучасних умовах роль етнонаціонального чинника в суспільному розвитку значно зростає. Етногеографічна складова прямо або опосередковано впливає на багато чинників життєдіяльності населення України, серед яких відзначимо:

- регіональну політику;
- етнонаціональну політику;
- регіоналізацію України, яка є обов'язковим чинником європейської інтеграції країни;

- реформування адміністративно-територіального устрою як результат проведення регіоналізації;
- децентралізацію влади.

1. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» // Відомості Верховної Ради, 2015, № 13, ст.91.

2. Конституція України : офіц. текст : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254 К/96-ВР із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. : станом на 27 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%2D%E2%>.

3. Про національні меншини в Україні : [закон України : офіц. текст : за станом на 01.06. 2008 р.] : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12>.

4. Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи: проблеми теорії, методології, практики / П. І. Надолішній. – К. : Видавництво УАДУ, 1998. – 263 с.

5. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти / В. В. Яворська. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук. – Одеса, 2014. – 480 с.

Тодоров В. Современные предпосылки развития историко-этнографических исследований в Украине.

В статье рассматриваются современные общественные предпосылки развития этногеографических исследований в Украине. Проанализирована роль этнического фактора в вопросах государственной региональной политики, эффективной административно-территориальной реформы и сохранения материальной и духовной культуры населения.

Ключевые слова: *этническая география, государственная региональная политика, административно-территориальная реформа, классификация территориальных единиц для статистики, этнонациональные меньшинства.*

Todorov V. Modern Prerequisites for the Development of Historical and Ethnographic Research in Ukraine.

The article considers modern social prerequisites for the development of ethnogeographic research in Ukraine. The role of the ethnic factor in the issues of state regional policy, effective administrative and territorial reform and preservation of material and spiritual culture of the population is analyzed.

Key words: *ethnic geography, state regional policy, administrative and territorial reform, nomenclature of territorial units for statistics, ethno-national minorities.*